

Всеволод Наулко (Київ, Україна)

ЕТНІЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ І СТАТИСТИЧНИЙ ОБЛІК РОМІВ УКРАЇНИ

Проблеми етнічної самоідентифікації постійно привертають увагу дослідників, хоча б тому, що за цим показником у більшості країн визначається етнічний склад людності. З внутрішньоетнічної точки зору ідентичність ґрунтується на комплексі культурних ознак, за якими члени певної спільноти відрізняють себе від інших, тоді як зовнішні уявлення про спільноту мають тенденцію до генералізації та стереотипних категорій. Зазначене повною мірою стосується циган (ромів) різних регіонів їхнього перебування, для яких господарська, культурно-мовна, тим більше кровна спорідненість далеко не завжди відіграють етнодиференціюючу роль. Етнокультурні спільноти ідентифікуються передусім своїми назвами, причому самоназви (автоетноніми) нерідко відрізняються від тих, які побутують в науковій літературі або серед інших етнічних спільнот [1].

Надзвичайно складна історія формування і життєдіяльності ромів (циган) значною мірою сприяла невизначеності їхньої етнічної ідентичності або її трансформації, що знайшло вияв у багатьох етнонімах і койнонімах (назвах груп людей і колективів). Оскільки роми протягом століть були соціально і політично розпорошені, і не мали власної державності, їхній етнічній консолідації і, як наслідок, формуванню самосвідомості, перешкоджали негативні чинники – відсутність національних соціально-політичних інституцій, школи культурних і громадських закладів і, насамперед, відверта або прихована дискримінація з боку правлячих кіл країн, в яких вони перебували.

Незважаючи на це більшість їх зберігала свою самоназву «роми», яка була оголошена на I Всесвітньому конгресі циган в Лондоні (квітень 1971 р.), їхнім офіційним етнонімом. Цю назву було рекомендовано ООН використовувати у офіційних документах різних країн. У більшості їх, як відомо, були поширені різні назви цього етносу – найчастіше «цигани».

Як і будь-який інший народ, роми на початкових етапах свого формування становили єдину етнічну спільноту, яка згодом внаслідок імміграційних процесів розпалася на окремі групи відповідно певних природних, соціальних, культурних та інших умов, однак зберегли свою ідентичність. При цьому, попри несприятливі обставини, зокрема постійне перебування в іншоетнічному нерідковорожому середовищі, вони зберегли високорозвинене почуття власної національної гідності. Цьому не суперечать наведені нижче приклади «відмови» ними від своїх традиційних етнізмів, мови, релігії. Навпаки, дослідники відзначають, що поряд з удаваними, «зовнішніми» ознаками для них набагато ближчими і зрозумілими дули давні етногенетичні риси. В окремих їхніх діях відчувалася певна кон'юнктурна спрямованість. Так, на Одещині серед інших етнічних спільнот, вони називають себе «молдаванами», а на Закарпатті «мадярами», але насправді ніколи не забувають, що вони передусім роми. Так само їхня належність до офіційного віровизнання (наприклад, православ'я або католицтва) була чисто формальною. Це так би мовити релігія «для людей» їм же набагато ближчими були давні язичницькі культури [2].

Я ніколи не забуду як 1952 року під час студентської виробничої практики в Херсоні, ми зустрілися з групою молодих циган. Наша жвава і весела бесіда несподівано обірвалася, коли мій однокурсник Ростислав Купраш став напівжартома залицятись до чудової циганської дівчини. Вона раптом стала серйозною і рішуче сказала, «що рома ніколи не одружиться на руських». На відміну від нас, ця Кармен з півдня України, не слухала лекції з основ марксизму-ленінізму про роль пролетарського інтернаціоналізму і переваги етнічно-мішаних шлюбів, а керувалася неписаними законами свого роду-племени, завдяки яким її народ протягом багатьох століть стійко зберіг себе і вижив в іншо національному середовищі. Подібні погляди ромів на міжетнічні взаємини я доволі часто зустрічав і в інших регіонах України, зокрема на Закарпатті.

«Рома» найпоширеніша самоназва циган. Їхні етнографічні групи розселені серед певних народів і досить часто до своєї самоназви додають етнізм цього народу [3]. Ще академік О.П. Баранніков виділив українських циган в окрему етнографічну групу [4]. Таким же чином утворилися етнізмами «руські цигани», «сербські цигани», «литовські цигани», «киримілітика рома» або кримські цигани та ін.

Тривалий час у науковій літературі щодо ромів побутовала думка про їхнє єгипетське походження. В Англії вони називаються «джипсі», тобто

єгиптяни, в Угорщині «Pharao perек» (фараонів народ). В Україні, на Одещині, ними були засновані два села, які красномовно свідчать про уявуромів щодо свого походження Київ та Фараонівка. Самі ж вони називають себе там «хвараонами» [5].

З початку минулого століття версія про єгипетське походження ромів була визнана необґрунтованою, а їхньою праатьківщиною визнана Індія. З цієї країною був пов'язаний їхній інший етнізм: Sinte або Sinde (від назви річки Sindhu (Інд)).

Існують і ніші назви окремих груп циган, як правило пов'язаних з усвідомленням індійського походження Tsiganes (серед французів), Gitanos – іспанців; Zingari – італійців. Серед голандців щодо них поширена назва «Heidens» (язичники), фінів – «mustalainen» (чорні) та ін. До речі «калі» (чорні) теж одна із самоназв ромів [6].

Малоймовірно, що цигани, які покинули Індію лише в кінці I тис. н.е., так швидко забули про своє індійське походження і стали «єгиптянами». Найвірогідніше за все їхнє бажання не забувати про країну, де вони прожили кілька століть, пов'язане з толерантним ставленням до них в Єгипті. Як ми знаємо, згодом ставлення до циган в різних країнах змінилося – їх оголошували поза законом, висилали, піддавали всіляким жакливим засобам дискримінації.

За мовою більшість ромів належить до індоарійської групи індоєвропейських народів. Однак, в процесі тривалого розселення в середовищі інших народів, функціонування мов серед них змінилося. Ще академік О. Баранніков звернув увагу на значне поширення в їхньому середовищі української мови. До речі, за даними всіх переписів, які провадилися в Україні, серед циган, був найбільший відсоток тих, що назвали своєю рідною українську мову, порівняно з іншими національними меншинами.

Значну групу становлять цигани так звані «*влахи*», чиє тривале перебування, як свідчить назва, пов'язане з Волоським князівством [7]. Низка груп ромів зазнали румунських мовних впливів: *рударі (лінгурари), урсари, келдерари, ловари*. Інші групи ромів, особливо кримські, зазнали впливів тюркськомовного населення (*кирлидес, орлудес, кишайле, баро панонгере, халайджидес, бара кушменгере* та ін.) і розмовляють тюркськими мовами. Карпатська мовна група представлена словацькими (*сервітіка рома*) та угорськими (*унгріка рома*) циганами, які мешкають в регіоні Карпат [8].

Визначити справжню чисельність ромів в світі надзвичайно складно. Порівняно з офіційними даними різних країн їхня реальна кількість набагато

більша. Зокрема, російський дослідник циган В. Санаров вказував, що їхня чисельність 1970 р. в світі коливається за різними даними від 1 до 8 мільйонів. В наш час їх стало ще більше – лише в Європі від 7 до 12 млн. чол. [9]. Основною причиною зниження їхньої реальної чисельності порівняно з офіційними джерелами, як довели дослідження багатьох вчених, зокрема наші експедиційні спостереження 1950 – 1970-х рр., стала дискримінаційна політика щодо циган в країнах їхнього перебування.

Ця тенденція, хоча і меншою мірою, зберігається дотепер. Так, за даними Всеукраїнського перепису 2001 р. в Україні налічувалося 47 917 ромів, тоді як на думку дослідників їх близько 100 тис., про що свідчать дані з різних регіонів [10]. Так, подвірне медичне обстеження місць компактного проживання ромів на Закарпатті виявило 31 093 особи, тоді як перепис зафіксував лише 13 762; у Волинській області моніторинг стану забезпечення прав ромів показав фактичну чисельність бл. 2 тис. осіб на противагу 103 особам, зазначених у перепису.

Не можна забувати і про жакливе винищення циганського народу на окупованій під час Другої світової війни українській території. На думку дослідників нацисти винищили чверть тодішнього циганського населення СРСР – 30 тис. осіб [11]. Крім того, після визволення Криму, цигани разом з кримськими татарами були безпідставно депортовані у східні райони країни.

Слід підкреслити, що на сучасному етапі можна говорити лише про приховану дискримінацію в Україні за етнічною ознакою, зокрема, через акцентування національної приналежності у негативних повідомленнях кримінального характеру в ЗМІ або замовчуванні випадків протиправних дій з боку владних структур проти ромів. З іншого боку, можна говорити і про те, що приховування циганами своєї національності було подекуди пов'язане з намаганням уникнути дій деяких радянських законів, які не відповідали нормам їхнього звичаєвого права. Наприклад, в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, де я працював у 1960-х роках, неодноразово надходили листи від циганських громад з проханням сприяти звільненню їх від служби в Радянській армії, оскільки це суперечило їхнім «традиціям».

Дуже складні так би мовити міжетнічні взаємини циган з іншими етносами. В Молдові та Україні їх досить часто називають «циганами». На думку молдаванина, уродженця села Інгулець Кіровоградської області, професора-хіміка В. Русова, це не безпідставно. По-перше, вони переселилися з Бессарабії, де традиційно їх було досить багато, по-друге, як він

вважає, вони дійсно брали участь в етногенетичному процесі молдаван. В селі Циганка, розташованому поблизу Вапнярки, за даними експедиції Л.А. Артюх, з діда-прадіда живуть молдавани, яких сусідні українці називають циганами.

Проф. Мірко Бар'якорович, колишній директор Інституту етнографії Сербської Академії наук, з яким автор 1970 р. досліджував сербські поселення на Кіровоградщині, писав, що бродячих циган в Україні часто називали «сербами» тому, що вони прийшли з Сербії через Румунію [12]. Про це зазначав ще О.П. Баранніков, згадуючи, що українських циган називають «серві» (servi) себто сербами [13]. Сучасні дослідники пов'язують слово «серв» з румунським «раб», «кріпак» [14].

Слід нагадати і про те, що в Україні налічується багато топонімів, пов'язаних із циганами [15].

Хоча переписи населення не відтворюють дійсну кількість і розселення циган, лише вони залишаються єдиним масовим обліком, проведеним одночасно на значних теренах. Нижче наведена динаміка чисельності ромів у ХХ – на початку ХХІ ст. в сучасних межах України:

Переписи (роки)	тис.чол.
1926* – 1931	19,3
1959	22,5
1970	30,1
1989	47,7
2001	47,9

Характерно, що більшість ромів за переписами називали рідною мову своєї національності, а друге місце за цим показником, на відміну від інших нацменів, займала українська мова.

На жаль, першоджерела переписів, в розрізі населених пунктів, за якими фахівці складають етнологічні карти, показують лише ті етнічні спільноти, кількість яких перевищує 10% [16]. Зрозуміло, що роми в цей облік не потрапили. За даними першоджерел Всесоюзного перепису 1959 р., цигани позначені лише у двох населених пунктах Криму: с. Вавілово Новопокровської сільради Красногвардійського району (117 осіб) і у пос. Холмисте Первомайського району (44 особи). Мешканці с. Фараонівка Старокозачого району Одеської обл. зафіксовані цим переписом як «молдовани». Проте

* На ці роки нами визначена кількість ромів за даними Всесоюзного перепису 1926 року (УРСР в тодішніх межах – 13,6 тис., Молдовська АР – 918 і Крим – 2 тис. осіб), а також на підставі перепису Румунії 1930 р. (Буковина – 254 особи, Ізмаїльщина – 844 і Закарпаття – 1631 чол.).

при безпосередньому спілкуванні з ними, під час експедиційних робіт кінця 1950 років, вони за своїм антропологічним виглядом, особливостями господарської діяльності (напівкочівники) і культури виглядали як типові роми.

На сучасному етапі найбільш компактні групи ромів зосереджені у Закарпатті (25 тис.) і в областях південної і східної України: Донецькій – 4,8 тис., Дніпропетровській – 4 тис. та Одеській – 2,9 тис. осіб (перепис 2001 р.).

Побутуючі щодо ромів стереотипні уявлення, що вони ведуть тільки кочовий спосіб життя, не відповідають дійсності. Зокрема, ще М. Плохинський на підставі документів архіву Малоросійської колегії, показав що вже на початку XVIII ст., крім кочових циган було чимало напівосілих й осілих, а в Лівобережній Україні вони, “как и малорусские обыватели” поділялись на десять полків на чолі яких стояли циганські отамани. Циганську автономію було скасовано 1765 р., коли кожний з циган зобов’язаний був обрати собі місце постійного мешкання і «поступити у підлеглисть сотенних і полкових правлінь поряд з іншими обивателями, бажаючи ж могли залишатися за будь-яким володарем як вільні підлегли» [17].

Багато свідчень про осілий спосіб життя циган містяться в працях російського історика О.І. Дружиніної. Так, за її даними, цигани входили до складу військових поселень – 16 кавалерійських полків, сформованих у Херсонській і Катеринославській губерніях на початку XIX ст.; у Бесарабській губернії вони становили групи закріпачених циган, на яких поміщики поширювали право власності і були фактично рабами.

В офіційних документах бесарабські цигани прямо називалися «рабами» і «холопами». Згідно “Устава образования Бессарабской области” (1818 р.) приватне володіння циганами було підтверджено. Крім молдавських бояр ними могли володіти представники духівництва, польська шляхта і купці. Вони мали право продавати циган без землі, віднімати дітей від батьків, чоловіка від дружини. Подібні явища мали місце й на Буковині серед циганської групи «робі» [18].

Разом з тим значні групи циган, особливо ті, що приходили з-за Дунаю, одержували права іноземних колоністів поряд з болгарами, гагаузами та іншими, поселялися разом з ними в колоніях задунайських переселенців [19]. Саме такі процеси відбулися серед циган згаданого вище с. Фараонівка, мешканці якого – цигани, ще 1958 р. називали себе ще й «козаками»¹.

¹ «Козацькі» права дорівнювалися колоністським

Згодом відсоток осілих ромів збільшувався, особливо у XX ст. В окремих районах України вони склали великі квартали, як наприклад у шахтарському селищі Червоноармійське (шахта 5-6 тис) Донецькій області або, на околицях м. Берегове на Закарпатті.

Деякі групи ромів утворили напівкочові поселення на зразок тих, які були у середньоазійського народу каракалпаків в районі Аральського моря. Каракалпаки жили у глинобитних будинках і займалися землеробством але у їхніх подвір’ях стояла юрта, яку використовували для кочів’я. У напівкочових ромів, яких ми зустрічали під час експедиційних досліджень 1969 р. в с. Доброїванівка Кіровоградської обл. це виглядало дещо інакше: крім порожнього будинку в якому вони з’являлися час від часу, у центрі подвір’я знаходився стовб, до якого прив’язували коней під час перебування у селі.

В умовах незалежної України спостерігається етнокультурний ренесанс ромської національної меншини, що виявляється у появі та функціонуванні низки національно-культурних товариств, більшість з яких в своїх статутних документах задекларувала заходи по збереженню і відродженню ромської мови.

Відбувається сплеск активності самоорганізації ромів, діє дві загальноукраїнські ромські громадські організації та кілька десятків регіональних національно-культурних товариств, які співпрацюють з міжнародними організаціями у вирішенні проблем рома України. Ними проводиться освітянська діяльність, створюються недільні школи, підтримується навчання молоді в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах, випускаються бюлетені, газети, створюються інтернет-сайти (з 1999 р. газета і сайт “Романі Яг” в Закарпатті), проводиться значна правозахисна робота, йде підготовка баз даних рома, що постраждали від геноциду у роки Другої світової війни і організовується надання їм гуманітарної допомоги, створюються фільми, проводяться фестивалі (з 2000 р. щорічний Міжнародний фестиваль циганської культури “Амала” в Києві та ін.), активно налагоджуються зв’язки з аналогічними закордонними організаціями.

На виконання Постанови Верховної Ради України від 8 жовтня 2004 року № 2085-IV “Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів” запроваджено практику проведення щорічно 2 серпня в закладах культури низки областей України заходів до Міжнародного дня голокосту ромів з метою збереження історичної пам’яті, формування у молодого покоління негативного ставлення до фашизму та расистської політики етноциду щодо ромів, насильства, порушень прав людини. Проводяться тематичні культурно-масові заходи, виховні години, уроки, лекції, бесіди [20].

Україна останніми роками більш активно долучилася до загальноєвропейських тенденцій етнополітичного розвитку, зокрема у вирішенні проблем ромської меншини в українському суспільстві. З 2003 по 2006 рр. в Україні (вперше на пострадянському просторі) реалізувалась (хоча і в дуже неповному обсязі) “Програма державної підтримки національно-духовного відродження ромів до 2006 року”, спрямована на інтеграцію ромської громади до українського суспільства. Вступив у дію наказ МОЗ від 19.11.2003 № 535 у частині організації медично-санітарного забезпечення ромського населення. На Закарпатті діяла обласна цільова програма “Ромське населення” на 2003 – 2006 роки.

Джерела та література:

1. Тишков В.А. Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии. – М.: Наука, 2003. – С.61-62.
2. Санаров В.И. Элементы древних верований в религии цыган // Советская этнография. – 1968. – №1. – С. 31.
3. Андроникова И.М. Эволюция жилища русских цыган // Советская этнография. – 1970 – №4. – С.31.
4. Баранніков О.П. Українські цигани. – К., 1931. – С.1-5.
5. Матеріали наших експедиційних досліджень 1958 р. Див. також Баранніков О.П. Вказ.праця. – С.1-5.
6. Плохинский М. Цыгане старой Малороссии (по архивным документам) // Этнографическое обозрение. – М., 1890. – №4. – С. 97-117.
7. Черенков Л.Н. Некоторые проблемы изучения цыган Украины // Рома в Україні. Историчний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI – XX ст.): М-ли Міжн. кр. столу (Донецьк, 3.XI.2006). – Севастополь, 2006. – С. 122.
8. Беліков О. В. Актуальні завдання соціальної політики щодо ромського (циганського) населення України // Рома в Україні. Историчний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI – XX ст.): Матеріали Міжнародного круглого столу (Донецьк, 3 листопада 2006 р.). – Севастополь “Вебер”, 2006. – С. 30-32.
9. Санаров В.И. Проблемы историко-этнографического изучения цыган // Советская этнография. – 1971. – № 3. – С. 59-64.
10. Зіневич Н.О. Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела). – Автореф. дис. на здобуття наук ст. канд. істор.наук – К. 2005. – С. 1.
11. Бессонов Н. Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны // Рома в Україні. Историчний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI – XX ст.): Матеріали Міжнародного круглого столу (Донецьк, 3 листопада 2006 р.). – Севастополь “Вебер”, 2006. – С. 5.
12. Бар’якторович Мірко. Сербі на Україні // Народна творчість та етнографія. – 1971. – №3. – С.41.
13. Баранніков О. П. Вказ.праця.

14. Беліков О.В. Актуальні завдання соціальної політики щодо ромського (циганського) населення України // Рома в Україні. Историчний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI – XX ст.): Матеріали Міжнародного круглого столу (Донецьк, 3 листопада 2006 р.). – Севастополь «Вебер», 2006. – С. 30.

15. Дяченко В.Д. Назви населених пунктів етнімічного походження // Питання топоніміки та ономастики – К., 1962. – С.158–163.

16. По перепису 1926 р. вони зберігаються в Архіві АН Росії, СПб (Ф.135, Оп.3), а по іншим радянським переписам в Архіві Інституту антропології та етнології ім. М.М. Миклухо-Маклая в Москві.

17. Плохинский М. Вказана праця. – С.97-114.

18. Дружинина Е.И. Южная Украина 1800 – 1825. – М., 1970. – С. 99, 1001, 107; Кожоляно Георгій. Етнографія Буковини – Т.1. – Чернівці, 1999. – С.56.

19. Дружинина Е.И. Вказ. праця. – С.165.

20. <http://scnm.gov.ua/article/48875?annId=48876>

Наулко Всеволод. Етнічна ідентифікація і статистичний облік ромів України

У статті розглянуто питання етнічної ідентифікації циганів (ромів) України в аспекті міжетнічних взаємин з іншими народами, показана складність визначення їх чисельності у зв’язку з відмінностями соціальних і інших умов, а у минулому відкритій або прихованій дискримінації. Не дивлячись на складну історію формування і життєдіяльності, більшість циганів зберегли свою самоназву “роми”, яка була визнана на Першому Всесвітньому ромському конгресі в Лондоні їх офіційним етнімімом.

Наулко Всеволод. Этническая идентификация и статистический учет ромов Украины

В статье рассмотрен вопрос этнической идентификации цыган (ромов) Украины в аспекте межэтнических взаимоотношений с другими народами, показана сложность определения их численности в связи с различиями социальных и других условий, а в прошлом открытой или скрытой дискриминации. Несмотря на сложную историю формирования и жизнедеятельности, большинство цыган сохранили свое самоназвание “ромы”, которое было признано на Первом Всемирном ромском конгрессе в Лондоне их официальным этнонимом

Naulko Vsevolod. Ethnic identification and statistical registration of Romanies of Ukraine

The article explores the question of ethnic identification of Gypsies (Romanies) of Ukraine in the aspect of interethnic relationship with other nations, shows the complexity of determination of their quantity in connection with distinctions social and other conditions, and to the open or hidden discrimination in the past. In spite of difficult history of formation and functioning, most Gypsies saved their name “Romy”, which was acknowledged their official ethnonym on the 1st World Roma congress in London